

Книжка-сенсація! Перекладена більш ніж 20 мовами

Франс де Вааль — голландсько-американський науковець, який присвятив життя дослідженню приматів та вивченню поведінки тварин і людей. Він є директором “Living Links Center” в Національному центрі дослідження приматів Єркса, професором кафедри психології університету Еморі в місті Атланта, США, а також членом Нідерландської королівської академії наук та Національної академії наук США. За версією журналу “Time” Франс де Вааль є однією з найвпливовіших осіб світу.

Ми звикли, що мораль притаманна винятково людині. Ми пишаємося цим і тим, що саме моральність робить нас кращими за тварин. Але що, як це не так? Що, як саме у тварин варто шукати витоки людської моралі? Всесвітньо відомий учений-біолог Франс де Вааль майстерно розвінчує всі «моральні» стереотипи. Експериментальним шляхом науковець виявив у приматів зародки етичної поведінки. Його дослідження стали справжньою революцією. Адже, виявляється, шимпанзе, бонобо, собаки, слони і навіть рептилії здатні до співчуття та інших виявів моральності. Поряд із захопливою розповіддю та цікавими історіями автор книжки звертається до глибоких філософських питань, пов'язаних з наукою та релігією, їхнім вічним протистоянням. Книжка, написана доступно та жваво, захопить як фахівців, так і широкий читацький загал.

Це надзвичайно важлива книга одного з наших найвидатніших мислителів.

*Роберт Сапольські,
професор Стенфордського університету*

Нова книга Франса де Вааля містить важливе повідомлення про те, що доброта і мораль — це біологічна особливість нашого виду, а не результат релігійного виховання.

*Десмонд Морріс,
британський науковець, автор бестселерів*

www.bookclub.ua

ISBN 978-617-12-4317-0

9 786171 243170

Франс де Вааль

Мораль без релігії
в пошуках людського у приматів

Франс де Вааль

Мораль без релігії
в пошуках людського у приматів

Frans de Waal

The Bonobo and the Atheist
In Search of Humanism Among the Primates

Франс де Вааль

Мораль без релігії

в пошуках людського у приматів

УДК 57
В12

Жодну з частин цього видання
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

Перекладено за виданням:
de Waal F. The Bonobo and the Atheist: In Search of Humanism Among
the Primates / Frans de Waal. — New York — London:
W. W. Norton & Company, 2013. — 304 p.

Переклад з англійської *Романа Клочка*
Дизайнер обкладинки *Іван Дубровський*

Репродукції картин Ієроніма Босха отримані з файлів, які розміщені у Вікісховищі на умовах вільної ліцензії. Використані фрагменти картин: «Сад земних насолод», «Сходження блаженного» та «Страшний Суд». Карикатура Т. Г. Гакслі, виконана Карло Пеллегріні, уперше була надрукована в журналі «Vanity Fair» 28 січня 1871 року. Усі інші ілюстрації — це олівцеві та чорнильні малюнки, виконані автором, за винятком двох фотографій бонобо Віка, що відтворюються з дозволу фотографа Мерієн Брікнер.

Науково-популярне видання

де *ВААЛЬ Франс*

Мораль без релігії. В пошуках людського у приматів

Керівник проекту *К. В. Новак*
Відповідальний за випуск *К. В. Озерова*
Редактор *К. О. Дидич*
Художній редактор *А. В. Ачкасова*
Технічний редактор *В. Г. Євлахов*
Коректор *О. М. Журенко*

Підписано до друку 30.11.2017. Формат 60x90/16. Друк офсетний.
Гарнітура «Georgia». Ум. друк. арк. 15. Наклад 3000 пр. Зам. №

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», Св. № ДК65 від 26.05.2000
61140, Харків-140, просп. Гагаріна, 20а, E-mail: corp@bookclub.ua

Віддруковано з готових діапозитивів на ПП «ЮНІСОФТ»
Свідоцтво ДК №3461 від 14.04.2009 р. www.unisoft.ua
61036, м. Харків, вул. Морозова, 13Б

UNISOFT

ISBN 978-617-12-4317-0
ISBN 978-0-393-07377-5 (англ.)

© Frans de Waal, 2013
© DepositPhotos.com / marclschauer, обкладинка, 2017
© Hemiro Ltd, видання українською мовою, 2018
© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»,
переклад і художнє оформлення, 2018

Катрін, моему улюбленому примату

Зміст

РОЗДІЛ 1.	САД ЗЕМНИХ НАСОЛОД	9
РОЗДІЛ 2.	ТЛУМАЧЕННЯ ДОБРОТИ	33
РОЗДІЛ 3.	БОНОБО НА РОДИННОМУ ДЕРЕВІ	63
РОЗДІЛ 4.	БОГ ПОМЕР ЧИ ПРОСТО ВПАВ У КОМУ?	91
РОЗДІЛ 5.	ПРИТЧА ПРО ДОБРУ МАВПУ	121
РОЗДІЛ 6.	ДЕСЯТИ ЗАПОВІДЕЙ ЗАБАГАТО	157
РОЗДІЛ 7.	ПОРОЖНЕЧА ЗАМІСТЬ БОГА	195
РОЗДІЛ 8.	ВИСХІДНА МОРАЛЬ	229
	<i>Подяки</i>	<i>247</i>
	<i>Примітки</i>	<i>249</i>
	<i>Бібліографія</i>	<i>259</i>
	<i>Про автора</i>	<i>272</i>

Розділ 1

САД ЗЕМНИХ НАСОЛОД

Чи є людина прорахунком Бога?
Чи це Бог — прорахунок людини?
Фрідріх Ніцше¹

Я народився в Ден Босі, голландському місті, на честь якого Ієронім Босх² вибрав собі псевдонім. Це не робить мене експертом із творчості цього живописця, але, зважаючи на те, що я зростав у місті, де на ринковій площі стояла його статуя, я змалку полюбив його сюрреалістичну образність, символізм і те, як він ставиться до місця людини у Всесвіті, що перебуває під дедалі меншим впливом Бога.

Його знаменитий триптих, у якому скрізь веселяться оголені постаті, «Сад земних насолод» — данина райській невинності. На середній панелі митець змальовує занадто щасливу й розслаблену картину, що не відповідає інтерпретації розпусти та гріха, про яку говорять пуританські експерти. Вона демонструє людство, вільне від провини та сорому — дії відбуваються або до гріхопадіння, або без нього взагалі. Для такого приматолога, як я, оголеність, натяки на секс і плодючість, численні птахи та фрукти, а також групова динаміка — добре знайомі, вони не потребують релігійної або моральної інтерпретації. Босх, здається, зобразив нас у природному стані, водночас він зберіг повчальний прогноз на правій панелі

триптиха, де він карає *не* веселунів із середньої частини картини, а ченців, черниць, ненажер, картярів, вояків і п'яниць. Митець не був фанатом духовенства та його жадібності, це пояснює невелика деталь — чоловік, зображений на триптиху, не бажає відписувати свої статки свині, що вбрана як домініканська черниця. Кажуть, що цією нещасною постаттю і є сам художник.

За п'ять століть по тому ми й досі дискутуємо про місце релігії в суспільстві. Як і за часів Босха, головною темою є мораль. Чи можемо ми уявити собі світ без Бога? Чи був би цей світ хорошим? Не варто навіть припускати, що переможців нинішньої битви між християнським фундаменталізмом і наукою можна визначити доказами. Потрібно бути доволі несприйнятливим до даних, щоб сумніватися в еволюції — ось чому книжки та документальні фільми, спрямовані на переконання скептиків, є марною тратою зусиль. Вони корисні для тих, хто готовий слухати, але не досягають своєї цільової аудиторії. Предметом дебатів є не стільки істина як така, а те, що з цією істиною робити. Для тих, хто вважає, що мораль виходить просто від Бога-творця, теорія еволюції відкриває моральну прірву. Послухайте, як преподобний Ел Шарптон сперечається з покійним гарячим прихильником атеїзму Крістофером Гітченсом: «Якщо у Всесвіті немає ніякого порядку, а отже, і якоїсь істоти, якоїсь сили, що встановила цей порядок, то хто тоді визначає, що є правильним, а що ні? Якщо немає нікого на чолі, то немає й нічого аморального»³. Схожі слова я чув від людей, які повторюють думку героя Достоєвського Івана Карамазова, вигукуючи: «Якщо немає Бога, то я можу й ближнього свого обікрасти!»

Можливо, це лише моя думка, але я насторожено ставлюся до будь-кого, чия віра є єдиним, що утримує його від огидної поведінки. Чому б не припустити, що наша людяність, у тому числі самоконтроль, що потрібен для створення життєздатного суспільства, є чимось, що вбудовано в нас? Невже хтось справді вірить, що наші предки не мали жодних соціальних норм до того, як виникла релігія? Невже вони ніколи не допомагали нужденним або не скаржилися на недобросовісні вчинки? Люди повинні були турбуватися про функціонування сво-

їх спільнот задовго до того, як виникли сучасні релігії, що з'явилися лише кілька тисячоліть тому. Для біологів у таких часових рамках немає нічого незвичного.

У нижньому правому куті «Саду» Босх зобразив себе як чоловіка, який опирається свині, що вдягнена черницею і намагається спокусити його поцілунками. Вона пропонує порятунок в обмін на його майно (звідси й перо, чорнило й аркуш паперу, схожий на документ). Босх намалював «Сад» близько 1504 року, приблизно за десять років до того, як Мартін Лютер ініціював протест проти подібних церковних практик.

Черепаша далай-лами

Вищевикладене стало початком блогу під назвою «Мораль без Бога?», опублікованого на сайті «New York Times», де я стверджував, що мораль передує релігії та що про її походження можна багато чого довідатися, якщо спостерігати за нашими одноплемінцями-приматами⁴. Усупереч звичним кривавим

уявленням про природу тварини не позбавлені нахилів, які ми морально схвалюємо, і це наводить на думку, що мораль не є аж таким людським винаходом, як нам хотілося б думати.

Оскільки таке твердження є темою цієї книги, дозвольте мені викласти його тези, описавши події, які відбувалися протягом тижня після публікації в блогу, у тому числі поїздки Європою. Безпосередньо перед подорожжю я був на зібранні науковців і вірян в університеті Еморі в Атланті, де я працюю. Приводом зустрічі стала дискусія з далай-ламою на його улюблену тему — співчуття. На мою думку, бути чуйним — чудова життєва порада, тому я зрадів темі, яку запропонував наш почесний гість. Як першого учасника дискусії, мене розмістили поруч із ним, у морі червоних і жовтих хризантем. Мені сказали, що до нього треба звертатися «ваша святосте», а іншим говорити про нього «його святість» — це дуже мене заплутало, тому я вирішив уникати будь-яких форм звертання. Один із найшанованіших чоловіків на планеті зняв взуття та схрестив ноги, всівшись у своєму кріслі, та вдягнув величезну бейсболку, що за кольором пасувала до його помаранчевого вбрання. У цей час понад три тисячі людей, які сиділи в аудиторії, уважно ловили кожне його слово. Перед тим, як я мав виступати, організатори ввічливо нагадали, що ніхто з цих людей не прийшов сюди для того, щоб слухати *мою* промову — всі зібралися лише для того, щоб почути перли *його* мудрості.

У своєму виступі я проаналізував останні докази альтруїзму у тварин. Так, наприклад, примати добровільно відчиняють двері, щоб запропонувати компаньйону доступ до їжі, навіть якщо вони втратять через це частину своєї поживи. Мавпи-капуцини готові знаходити вигоду для інших. Ми можемо пересвідчитися в цьому, якщо посадимо поруч двох мавп і влаштуємо з однією з них обмін різнокольоровими фішками. Фішки одного кольору винагороджуватимуть лише мавпу, з якою ми граємо, а фішки іншого забарвлення — зразу двох приматів. Незабаром мавпа-учасниця гри віддаватиме вам лише «суспільно корисні» фішки. І це не через страх, тому що мавпи-домінанти (які мають найменше причин для страху) насправді є найщедрішими.

Добрі справи вони також роблять спонтанно. Стара самка Пеоні живе у відкритому вольєрі з іншими шимпанзе на польовій станції Центру з вивчення приматів імені Єркса. У дні, коли в неї загострюється артрит і їй важко ходити та видиратися нагору, інші самки допомагають їй. Пеоні пихкає та відсапується, коли лізе на поміст, де мавпи збираються на сеанс ґрумінгу. У цей час якась молодша самка (не родичка) підходить до неї ззаду та штовхає передніми кінцівками її широкий зад, доки та не вилізе нагору і не приєднається до решти.

Також ми спостерігали, як Пеоні встає та повільно рухається до крану з водою, що розташований досить далеко від неї. Молодші самки іноді обганяють її, набирають трохи води, а потім повертаються, щоб напоїти її. Спочатку ми не мали жодного уявлення про те, що відбувається, бо ми бачили лише те, як одна з самок торкається своїм ротом рота Пеоні. Проте згодом все стало зрозуміло: Пеоні широко роззявила пащу, і молодша самка виплюнула туди струмінь води.

Такі спостереження доповнюють фактами нову область досліджень емпатії у тварин, у якій вивчають не лише приматів, а й собак, слонів і навіть гризунів. Типовим прикладом може слугувати те, як шимпанзе втішають засмучених (обіймаючи й цілуючи їх). Це настільки передбачуване явище, що ми документували тисячі подібних випадків. Ссавці відчувають емоції одне одного та реагують на тих, хто потребує їхньої уваги. Саме тому люди дають прихисток у своєму домі пухнастим м'ясоїдам, а не, скажімо, ігуанам чи черепахам. Адже ссавці здатні на те, що не можуть рептилії, — вони дають і просять ласки, реагують на наші емоції так само, як ми реагуємо на їхні.

До цього моменту далай-лама уважно слухав, а потім підняв свою бейсболку, щоб перервати мене. Він хотів почути більше про черепах. Ці тварини — його улюбленці, бо вони нібито несуть світ на своїх спинах. Буддійський лідер поцікавився, чи знайома черепахам емпатія. Він описав, як самка морської черепахи повзає по берегу в пошуках кращого місця для того, щоб відкласти яйця, і тим самим демонструє турботу про своє потомство. «Що б зробила мати, якби зустріла своїх потомків?» — цікавився далай-лама. Для мене така поведінка означає те, що черепахи запрограмовані на пошук кращих умов для

інкубації. Черепаха риє яму в піску вище лінії припливу, відкладає яйця та засипає їх, ущільнюючи пісок своїми задніми лапами, а потім кидає гніздо. Черепашки з'являються за кілька місяців по тому та поспішають пірнути в океан під місячне сяйво. Вони ніколи не пізнають свою матір.

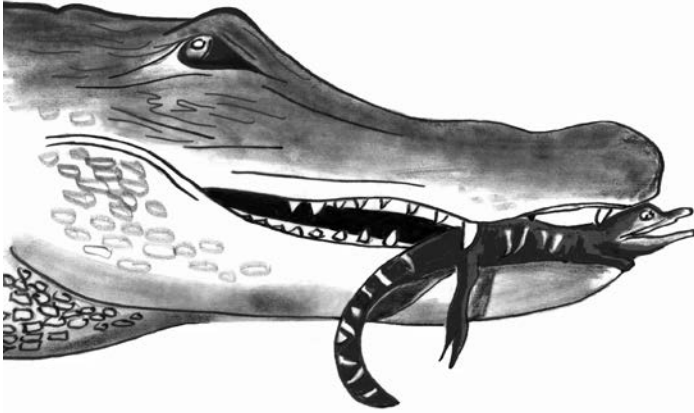
Емпатія вимагає того, щоб кожен із розумінням ставився до іншого та був чуйний до його потреб. Імовірно, вона взяла початок із батьківської турботи, такої, як у ссавців, але існують свідчення емпатії й у птахів. Якимось я побував на науково-дослідній станції імені Конрада Лоренца в Грюнау, Австрія, де у великих вольєрах тримають воронів. Ці птахи справляють неймовірно враження, особливо коли сидять у вас на плечі зі своїм потужним чорним дзьобом, просто біля обличчя! Я згадав ручних галок, яких я тримав, коли був студентом, — набагато менших птахів із тієї самої родини воронових. У Грюнау вчені спостерігають за спонтанними бійками воронів і бачать, як на них реагують пернаті свідки. Ті, хто програють, можуть розраховувати, що друзі почистять їм пір'я або по-дружньому торкнуться дзьобом. Там, на станції, нащадків лоренцевих гусей, які вільно пасуться, споряджають передавачами, щоб виміряти частоту їхнього серцебиття. Оскільки кожен дорослий гусак має самицю, то це дає можливість для прояву емпатії. Якщо один птах втягується в бійку з іншим, серце його партнера починає битися швидше. Навіть якщо партнер жодним чином не бере участі в бійці, його серце буде дуже стривожене. Птахи теж відчувають біль одне одного.

Якщо і птахи, і ссавці володіють певним рівнем емпатії, то ця здібність, імовірно, походить від їхніх предків-рептилій. Але це не стосується всіх рептилій, тому що більшість із них не виявляють батьківської турботи. Одна з найправдивіших ознак дбайливого ставлення, вважає Пол Маклін — американський нейробиолог, який назвав лімбічну систему місцем, де живуть емоції, — крик загубленого дитинчати. Молоді мавпи роблять це весь час: коли їх залишає мати, вони кричать, доки вона не повернеться. Вони мають нещасний вигляд, коли сидять самі на гілці та слізно кричать: «Ку-у!», надувши губи та не звертаючись ні до кого конкретно. Маклін зазначив, що більшість рептилій, зокрема змії, ящірки та черепахи, ніколи так не кричать.

Проте деякі малюки-рептилії таки кричать, коли вони засмучені або їм загрожує небезпека, тож їхня мати точно про них подбає. Ви колись тримали в руках дитинча алігатора? Будьте обережні, бо вони мають комплект чудових зубів, а коли засмучені, то видають крик, схожий на гортанне гавкання, який швидко змусить їхню маму вилізти з води. Після цього ви точно не будете сумніватися, чи є у рептилій почуття!

Я згадав про це, коли відповідав далай-ламі, та сказав, що ми можемо розраховувати на емпатію лише від тих тварин, які мають якусь прихильність, а це характеристика небагатьох рептилій. Я не впевнений, що ця відповідь задовольнила його, тому що йому, звичайно, хотілося дізнатися про черепах, які мали набагато привабливіший вигляд, ніж люті зубасті чудовиська з родини крокодилових. Утім, зовнішність оманлива. Деякі члени цієї родини обережно переносять своїх дитинчат між великими щелепами або на спині та захищають їх від небезпеки. Іноді вони дозволяють їм навіть виривати шматки м'яса з пащі. Динозаври теж дбали про свій молодняк, а плезіозаври (гігантські морські рептилії), можливо, навіть були живородними — дарували життя одному дитинчаті у воді, як це сьогодні роблять кити. З того, що ми знаємо, можна сказати, що чим менше потомство виводить тварина, тим краще потім вона про нього дбатиме — ось чому ми вважаємо, що плезіозаври були люблячими батьками. Такими, до речі, є і птахи, яких наука вважає пернатими динозаврами.

Далай-лама продовжував тиснути на мене: він згадав про метеликів і запитав, чи володіють вони емпатією; тут я вже не втримався й пожартував: «У них просто немає на це часу, вони живуть лише один день!» Насправді, коротке життя метеликів — це міф, але що б не відчували одне до одного ці комахи, я сумніваюся, що ці почуття мають щось спільне з емпатією. Водночас я не хочу применшити значимість того, що мав на увазі далай-лама, коли запитав мене це, — усі тварини роблять те, що буде найкраще для них і їхніх нащадків. Зважаючи на це, можна висновувати, що все життя — це піклування, можливо, несвідоме, але все одно піклування. Далай-лама хотів сказати, що співчуття лежить в основі життя.

Небагатьом рептиліям властива батьківська турбота, але родина крокодилових до таких належить. Самка алігатора обережно переносить одного зі своїх малюків.

Мамине привітання

Після цього дискусія перейшла на інші теми, наприклад, як виміряти силу співчуття в мозку буддійських ченців, які все життя медитують. Річард Девідсон із університету штату Вісконсин розповів, як ченці з Тибету відхилили його запрошення долучитися до нейробиологічного дослідження, оскільки співчуття, звичайно ж, зосереджується не в мозку, а в серці! Це всіх розвеселило, навіть ченці, які сиділи в залі, вибухнули сміхом. Але ті, про кого розповідав Девідсон, у чомусь мали рацію. Пізніше професор виявив зв'язок між розумом і серцем: медитація про співчуття змушує серце битися швидше, ніж від звуків людських страждань.

Я не міг не згадати про гусей. Крім того, коли я сидів там, то дивувався, спостерігаючи за цією перспективною зустріччю умів. У 2005 році сам далай-лама заговорив про необхідність інтеграції науки й релігії, коли виступав перед тисячами науковців на щорічних зборах Нейробиологічного товариства у Вашингтоні. Він говорив про те, наскільки суспільству важко встигнути за їхніми новаторськими дослідженнями: «Цілком очевидно, що наше мислення в галузі моралі просто не може йти в ногу зі швидким прогресом у накопиченні

знань і зростанні могутності людства»⁵. Наскільки багатонадійним здається цей підхід порівняно зі спробами вбити клин між релігією та наукою!

Я постійно думав про це, коли готувався до поїздки в Європу. Здається, я щойно отримав благословення і хата (довгий шовковий шарф) на шию та спостерігав, як далай-лама сідає у свій лімузин із важко озброєними охоронцями — і ось я вже на півшляху до Гента, гарного старовинного міста у фламандській частині Бельгії. Культурно цей регіон ближчий до південної частини Нідерландів, звідки я родом, ніж до північної, яку ми називаємо Голландією. Ми всі спілкуємося однією мовою, але Голландія кальвіністська, у той час як південні провінції з XVI століття залишаються католицькими завдяки зусиллям іспанців, без яких у нас би не було герцога Альба та інквізиції. І це не дурна пародія з фразою зі скетчів «Монті Пайтон»: «Ніхто не чекає на іспанську інквізицію!», а справжня інквізиція, яка могла затиснути ваші пальці в лецатах, варто вам було лише засумніватися в цноті Діви Марії. Інkwізиторам не дозволяли проливати кров, тож вони використовували дибу, на якій жертв підвішували, зав'язавши руки за спиною та прикріпивши до щиколоток вантаж. Ця процедура була настільки виснажлива, що людина швидко відмовлялася від будь-яких упереджених уявлень про зв'язок між сексом і зачаттям. Останнім часом Ватикан докладає чимало зусиль, щоб пом'якшити образ інквізиції — наче вони не вбивали кожного єретика, а дотримувалися стандартних інструкцій. Проте очевидно, що єзуїтам, які очолювали цей процес, точно не завадило б пройти курси зі співчуття.

Ця давня історія, до речі, також пояснює, чому на цих землях марно шукати картини Босха. Більшість із них висять у музеї Прадо, у Мадриді. Вважають, що «залізний герцог» отримав «Сад земних насолод» 1568 року, коли оголосив принца Оранського поза законом і конфіскував усе його майно. Потім герцог залишив шедевр своєму синові, а від останнього триптих перейшов у власність Іспанської держави. Іспанці обожають цього художника, якого вони називають Ель Боско. Його картини надихали Жуана Міро та Сальвадора Далі. Коли я вперше відвідав Прадо, я не міг по-справжньому

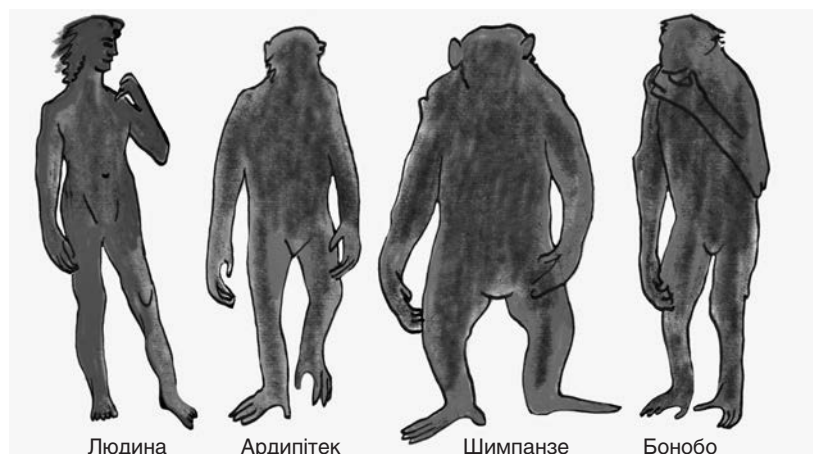
насолоджуватися картинами Босха, бо в моїй голові крутилася лише думка: «Це колоніальний грабунок!» Навіть більше, музей оцифрував цю картину в надзвичайно високій якості, й тепер кожен може «володіти» нею через Google Earth.

Після лекції в Генті колеги-науковці взяли мене на імпровізовану екскурсію до найстарішої у світі зоологічної колекції бонобо, що бере свій початок у Антверпенському зоопарку, а тепер перебуває в парку тварин Планкендаль. Зважаючи на те, що ці бонобо є уродженцями колишньої бельгійської колонії, немає нічого дивного в тому, що їх можна побачити в Планкендалі. Вивезення зразків із Африки, мертвих чи живих, — це теж свого роду колоніальний грабунок, але без нього ми б ніколи не дізналися про цю рідкісну мавпу. Її відкрили 1929 року в музеї неподалік, коли німецький анатом витер пил із маленького круглого черепа, що був підписаний «молодий шимпанзе», і впізнав у ньому дорослу тварину з незвично маленькою головою. Анатом швидко оголосив про новий підвид. Проте згодом його відкриття затьмарила більш серйозна заява американського анатома про те, що в нас у руках — абсолютно новий вид, анатомія якого різюче подібна на людську. Бонобо мають більш витончену будову тіла та довші ноги, ніж будь-яка інша мавпа. Вид віднесли до того самого роду, *Pan*, що й шимпанзе. Протягом усього свого довгого життя ці науковці демонстрували, яку силу має наукове суперництво, так і не домовившись про те, хто першим зробив це історичне відкриття. Я був у залі, коли цей американець встав посеред симпозіуму, присвяченому бонобо, і голосом, що тремтів від обурення, заявив, що його відкриття «привласнили» півстоліття тому.

Проте німецький науковець писав німецькою, а американський — англійською, тож здогадайтеся, чію історію частіше цитують? Багато мов опинилися в скрутному становищі через розширення впливу англійської, але я з задоволенням теревенив голландською, яка, незважаючи на десятиліття життя за кордоном, першою злітає з моїх вуст. Поки молодий бонобо розгойдувався на мотузці, то зникаючи, то з'являючись у полі зору та привертаючи нашу увагу ударами по склу, ми зауважили, наскільки його вираз обличчя нагадував людський сміх. Він веселився, особливо тоді, коли ми відстрибували від вікон-

ця та вдавали переляк. Тепер нам складно уявити, що цих представників роду *Pan* можна переплутати. Існує відома фотографія американського експерта Роберта Єркаса, на якій зображені дві молоді мавпи на колінах — обох він вважав шимпанзе. Це було до того, як світ дізнався про бонобо. Єркс зазначав, що одна з цих мавп була набагато чуйнішою та більш здатною до емпатії, ніж інша, та, можливо, розумнішою. Назвавши цього самця «людиноподібним генієм», він написав книжку «Майже людина» («Almost Human»), яку присвятив здебільшого тому шимпанзе. Він не знав, що насправді мав справу з одним із перших бонобо, який потрапив на Захід.

Колонія Планкендаля відразу ж показує, чим вона відрізняється від колонії шимпанзе — нею керує самка. Біолог Джероен Стівенс розповів мені, що атмосфера в групі стала більш розслабленою після того, як альфа-самицю, що давно була головною «залізною леді», відправили до іншого зоопарку. Вона вселяла жах в інших бонобо, особливо самців. У новій альфі характер був кращий. Обмін самицями між зоопарками — нова позитивна тенденція, що відповідає природному способу життя бонобо. У дикій природі сини залишаються зі своїми матерями до зрілого віку, у той час як дочки мігрують.

Під час еволюції людини прямоходіння вимагало довших ніг. З усіх мавп саме в бонобо пропорція між руками та ногами найбільше подібна до пропорції нашого предка ардипітека (малюнок не в масштабі — сучасна людина вища, ніж усі, хто на зображенні).

Протягом багатьох років зоопарки обмінювалися самцями, викликаючи цим катастрофу за катастрофою, тому що самців бонобо цькують за відсутності матері. Ці бідолашні самці часто опинялися в ізоляції, поза виставковим простором, бо тільки так можна було захистити їхні життя. Якби ми залишали самців із матерями і виявляли повагу до їхніх зв'язків, то вдалося б уникнути багатьох проблем.

Усе це свідчить про те, що бонобо аж ніяк не янголи миру, а ще доводить, наскільки самці є «матусиними хлопчиками», що викликає несхвальну реакцію. Деякі чоловіки почувуються ображеними, коли дізнаються про матріархальних мавп із «безхарактерними» самцями. Після лекції в Німеччині один відомий старий професор, який був у залі, гаркнув: «*Vas ist ne tak* із цими самцями?» Така вже доля в бонобо: вони увірвалися на наукову сцену в той час, коли антропологи та біологи зосередили всю увагу на насильстві та війнах, а отже, навряд чи були зацікавлені в мирних родичах-приматах. Оскільки ніхто не знав, що з ними робити, бонобо швидко стали «білими воронами» в книжках про еволюцію людини. Один американський антрополог зайшов так далеко, що просто порадив колегам ігнорувати їх, мовляв, вони все одно вимруть⁶.

Заявляти про неминучу загибель якогось виду — це екстраординарно. Що не так із бонобо? Вони погано адаптуються в середовищі? Проте вимирання ніяк не пов'язано з первісною пристосованістю виду. Додо чудово жили на острові Маврикій, доки там не висадилися моряки та не виявили, що ці птахи, які не вміють літати, є легкою (хоча й огидною на смак) здобиччю. Так само й усі наші предки, мабуть, були непогано пристосовані до середовища, але жоден із них не дожив до цих днів. Чи слід нам перестати звертати на них увагу? Але ж ми цікавимося ними й далі. ЗМІ божеволіють щоразу, коли науковці знаходять хоча б малесенький слід нашого минулого, і ця реакція підігривається тим, що скам'янілі знахідки отримують імена, наприклад Люсі й Арді.

Я симпатизую бонобо тому, що контраст із шимпанзе збагачує уявлення про еволюцію людини. Вони доводять, що нашому роду були властиві не лише чоловіче домінування і ксе-

нофобія, а й любов до гармонії та чуйність до інших. Оскільки еволюція відбувається як за чоловічою, так і за жіночою лінією, то немає жодних підстав вимірювати прогрес людства лише тим, в якій кількості битв чоловіки перемогли інших гомінінів⁷. Нам не завадило б уважніше поглянути на жіночий бік нашої історії, як і на секс. Із того, що нам відомо, ми не завоювали інші групи гомінінів, а витіснили їх радше завдяки любові, ніж війні. Сучасні люди носять у собі ДНК неандертальців, і я не здивуюся, якщо виявиться, що ми маємо в собі гени й інших гомінінів. Якщо так думати, то шлях розвитку бонобо не здається вже аж таким чужим.

Залишивши позаду цих сумирних мавп, я зупинився в зоопарку Арнема (Нідерланди), де колись починав свою кар'єру, вивчаючи інші види роду *Pan*. Тому німецькому професорові, який не міг стримати своє обурення щодо бонобо, сподобалися б шимпанзе, бо в них правлять самці, які постійно борються за своє місце. Вони мене так вразили, що я написав про їхні плітки та інтриги книжку «Політика шимпанзе» («Chimpanzee Politics»). Коли я був студентом, то почав читати Нікколо Макіавеллі, щоб зрозуміти те, чого не могли мені пояснити підручники біології. Одного з головних чоловічих героїв цього бурхливого періоду, що завершився чотири десятиліття тому, вбили, коли я ще працював там. Ця подія досі переслідує мене, не в останню чергу через те, що нападники в огидний спосіб видалили його яєчка. Інші самці з часом повмирали, але зараз у цій колонії живуть їхні дорослі сини, які схожі на батьків не лише своїм незворушним виглядом, а й голосом, коли вони ревуть або кричать. Шимпанзе мають відмінні голоси: мені вдавалося розрізнити усіх 25 мавп лише за їхніми криками. Я відчуваю себе як вдома з цими приматами і вважаю їх абсолютно чарівними. Проте я ніколи не тішив себе ілюзіями щодо того, які вони «милі», навіть якщо й здаються такими для більшості людей. Вони дуже серйозно ставляться до боротьби за владу та готові вбити своїх суперників. Те, що вони іноді вбивають людей або обгризають їхнє обличчя (як це бувало з домашніми шимпанзе в США), — це те, чого насправді варто очікувати, коли ви створюєте для дикої тварини ситуацію, у якій наш слабкий вид може викликати

в неї сексуальні ревнощі або бажання стати домінантом. Один дорослий самець шимпанзе має настільки добре розвинені м'язи (не кажучи вже про гострі, мов кинджали, зуби та сильні чотири «руки»), що навіть команда з п'яťох здоровенних чоловіків не зможе його втримати. Шимпанзе, які зростають серед людей, знають це дуже добре.

Самиці, яких я знав в Арнемі, усе ще перебувають тут. Проте мене дуже вражає матріарх колонії — Мама. Вона ніколи не мала такої влади, як самка бонобо, що керує колонією, проте вона була альфою серед самиць, коли я там працював. У своєму розквіті сил Мама була активним гравцем у чоловічій боротьбі за владу. Вона згуртовувала підтримку самиць навколо того чи іншого самця, і той ставав її боржником, якщо йому вдавалося дістатися нагору. Цей самець намагався зробити все, щоб її прихильність не зникла, бо, якщо Мама відверталася від нього, його кар'єра могла завершитися. Мама заходила так далеко, що навіть карала самиць, які наважувалися перейти на бік тих самців, яких вона не схвалювала. Вона діяла як контролер дисципліни в партії. Самці шимпанзе фізично сильніші, ніж самиці, але це не означає, що останні нічого не тямлять у політиці або взагалі тримаються від неї подалі. У колоніях, що зростають у дикій природі, часто так і буває, але на острові в Арнемі — інші правила. Як наслідок, вплив самців і самиць відрізняється набагато менше. Через те, що самиці весь час присутні в групі та активно вболівають одна за одну, жоден самець не може обійтися без жіночої владної підтримки.

Ми завжди були близькі з Мамою, тож вона вітає мене з сумішню радощів і поваги щоразу, коли ми бачимося. Це було ще за тих часів, проте й зараз вона ставиться до мене так щоразу, коли помічає моє обличчя серед натовпу відвідувачів зоопарку. Я час від часу повертаюся в зоопарк, і ми з нею влаштовуємо сеанс дружнього грумінгу. Проте цього разу я привів із собою ще майже сотню людей — учасників симпозіуму в конференц-центрі зоопарку. Коли ми підійшли до острова шимпанзе, Мама й інша стара самиця Джиммі побігли вперед, щоб мене привітати — вони забуркотіли, і Мама здалеку простягнула мені руку. Цей жест у самок означає

«йди сюди»; зазвичай вони використовують його, коли збираються йти та закликають дитинчат стрибнути їм на спину. Я відповів їй тим самим жестом і допоміг доглядачу погодувати шимпанзе, кидаючи фрукти через рів, залитий водою. Я старався, щоб Мама, яка вже не могла так вправно ловити апельсини, як інші, отримала достатньо їжі.

Серед шимпанзе відразу ж виникли ревності: доросла дочка Мама, Монік, підкралася до нас і кинула важкий камінь із відстані близько сорока футів. Ця каменяка, що летіла по параболічній траєкторії, напевно, влучила б мені в голову, якби я не стежив за ревнивицею. Я спіймав камінь у повітрі. Монік народилася ще тоді, коли я працював у зоопарку, і я багато разів бачив, що їй не подобається, коли її мати звертає на мене увагу. Мабуть, вона вже не пам'ятає мене, а отже, і не має ані найменшого уявлення про те, чому Мама вітає чужака, як старого друга. Тож вона вирішила чимось жбурнути в нього! Оскільки деякі науковці розглядають метання в ціль як людську навичку, що пов'язана з мовою, то я запросив прихильників цієї теорії випробувати, на що здатні шимпанзе. Проте охочих не було. Мабуть, вони зрозуміли, що смердючі продукти їхньої життєдіяльності можуть будь-якої миті замінити каміння.

Зворушені дружньою зустріччю Мама зі мною, учасники симпозіуму запитали, наскільки добре шимпанзе та люди розрізняють одне одного. Для мене обличчя мавп є так само відмінними, як і людські, хоча обидва види схильні краще розпізнавати осіб свого виду. Цю схильність ще не так давно ігнорували. Вважали, що лише люди добре розпізнають обличчя. Мавпи показували погані результати на тих самих тестах із тими самими стимулами, проте їх випробовували на розпізнавання *людських* облич. Я називаю це «антропоцентричним ухилом» у дослідженні мавп, який спричинив багато дезінформації. Коли одна з моїх колег в Атланті Ліза Парр використала сотні знімків, які я зробив в Арнемі, щоб перевірити, як шимпанзе розпізнають обличчя *власного* виду, то мавпи показали чудові результати. Розглядаючи портрети на екрані комп'ютера, вони могли навіть «вказати» на спорідненість молодняка і самок без особистого знайомства з ними.

Так само й ми, гортаючи фотоальбом, можемо визначити, які особи є кровними родичами.

Ми живемо в епоху, коли наша спорідненість із мавпами визнається дедалі більше. Щоправда, людство не перестає підкреслювати й відмінності, на які вже через десять років не звертатимуть уваги. Якщо ми глянемо на наш вид і не дозволимо себе засліпити технічними досягненнями останнього тисячоліття, то побачимо істоту з плоті й крові, у якої є мозок, утричі більший, ніж мозок шимпанзе, але який не містить жодних нових частин. Виявляється, що навіть наша хвалена префронтальна кора головного мозку має доволі типовий розмір порівняно з іншими приматами. Ніхто не сумнівається в перевазі нашого інтелекту, але в людей нема жодних базових бажань чи потреб, яких не було б у наших близьких родичів. Так само, як і ми, мавпи прагнуть влади, задоволення від сексу, безпеки і ласки. Вони вбивають одне одного за територію і цінують довіру та співпрацю. Так, у нас є комп'ютери та літаки, але психологічно ми й досі влаштовані так само, як і соціальні примати.

Ось чому ми влаштували в зоопарку цілий симпозіум на тему, чому медики та соціологи могли б повчитися в приматологів. Звичайно, я був приматологом, але про дещо я й сам дізнався під час закулісних дискусій. Ми говорили про те, чим обґрунтовується мораль. Якщо авторитет, який стоїть за нею, залишається на своїй домінантній позиції, то хто або що її підтримує? Колега зазначив, що проблема з моральним авторитетом дедалі зростає, оскільки голландці протягом останніх десятиліть стали більше світськими людьми, ніж релігійними. Ніхто більше не робить нікому публічних зауважень — у результаті суспільство стало менш цивілізованим. Я побачив, як інші за столом закивали головами. Може, це було розчароване пишнослів'я старшого покоління, що завжди готове скаржитися на молодше? Чи все ж таки загальна картина? Секуляризація охоплює всю Європу, але її моральні наслідки погано вивчені. Навіть німецький політичний філософ Юрген Габермас, запеклий марксист і атеїст, дійшов висновку, що втрата релігії, можливо, не зовсім вигідна. Він заявив, що «коли гріх став провинною, ми щось утратили»⁸.

Атеїстична дилема

Проте я не впевнений у тому, що мораль повинна мати авторитет згори. Чому вона не може йти зсередини? Це точно працює стосовно співчуття, але може спрацювати й щодо почуття справедливості. Кілька років тому ми показали, що примати з задоволенням виконують завдання, якщо після цього їх винагороджують шматочками огірка, але лише доти, доки вони не дізнаються, що іншим за це дають виноград, який смакує набагато краще. Ті, хто їли огірки, починали хвилюватися, кидали свої овочі та страйкували. Коли бачиш, що партнер отримує щось краще, найсмачніша їжа стає несмачною. Ми назвали це явище *відразою до нерівності*; потім цю тему досліджували й в інших тварин, у тому числі в собак. Пес повторно виконуватиме трюк без винагороди, але відмовиться це робити, щойно побачить, як інший собака отримує за це шматочки ковбаси.

Такі висновки мають значення для людської моралі. Згідно з думкою більшості філософів, ми переконуємо себе в правильності моральних істин. Навіть якщо вони не посилаються на Бога, вони, як і раніше, пропонують низхідний процес, під час якого ми формулюємо принципи, а потім накладаємо їх на людську поведінку. Але невже моральні питання справді формулюються на такому високому рівні? Невже вони не повинні бути закріплені в нашій підсвідомості, у тому, ким і чим ми є? Чи реалістично було б закликати людей уважніше ставитися до інших, якщо це не закладено в їхній природі? Чи є сенс закликати когось до чесності та справедливості, якщо ми не відповідаємо інстинктивною реакцією на їхню відсутність? Уявіть собі, яке когнітивне навантаження ми відчували б, якби нам довелося перевіряти кожне рішення за допомогою «спущеної згори логіки». Я твердо вірю в думку Девіда Юма, що розум є рабом пристрастей. Ми почали з моральних почуттів та інтуїції, через що й демонструємо найбільшу спільність із приматами. Замість того, щоб розвивати мораль із нуля завдяки раціональному відображенню, ми отримуємо поштовх знизу, від основ нашого соціально-тваринного минулого.

Водночас я не хотів би називати шимпанзе «моральними істотами». Бо самих лише почуттів недостатньо. Ми прагнемо до логічно послідовної системи та сперечаємося про те, чи відповідає смертна кара уявленням про святість життя або чи може бути аморальною нетрадиційна сексуальна орієнтація. Ці суперечки характерні лише для людей. Існує мало свідчень того, що інші тварини думають про правомірність дій, які безпосередньо їх не стосуються. Великий піонер досліджень моралі, фінський антрополог Едвард Вестермарк, пояснив, що моральні емоції не визначаються поточною ситуацією. Вони мають справу з хорошим і поганим на більш абстрактному, безкорисливому рівні. Саме цим відрізняється від них людська мораль — рухом до універсальних стандартів у поєднанні з продуманою системою обґрунтування, контролю та покарання.

І ось тут починається релігія. Подумайте про сюжетну підтримку співчуття: як наприклад, у притчі про доброго самаритянина або про робітників у винограднику, що кидають виклик відчуттю справедливості з відомим висновком: «Отак будуть останні першими, а перші — останніми». Додайте до цього майже скіннерську пристрасть до винагороди та покарання — від дів, яких можна зустріти на небесах, до вогню, що чекає на грішників у пеклі — й експлуатацію нашого бажання «бути вартим похвали», як це називав Адам Сміт. Насправді люди настільки чутливі до громадської думки, що нам достатньо зображення пари очей, приклеєного до стіни, щоб реагувати на це гарною поведінкою. Релігія зрозуміла це давно та використовує образ всевидючого ока, що символізує всезнаючого Бога.

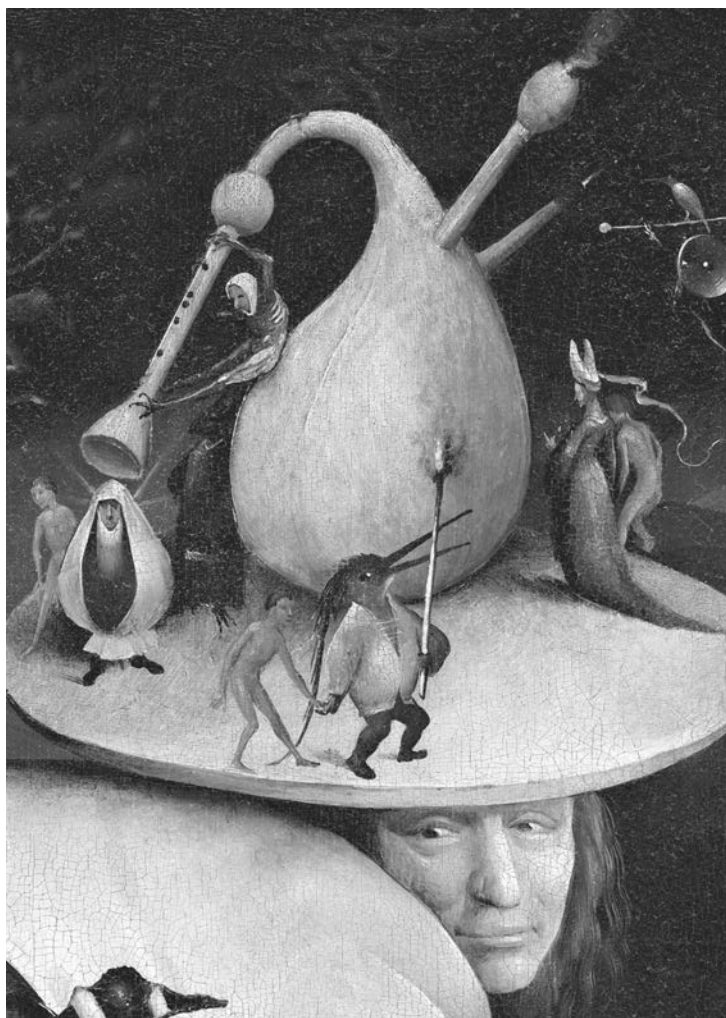
Але навіть доручення релігії такої скромної ролі дехто сприймає як анафему. За останні кілька років ми звикли до різкого атеїзму, який стверджує, що Бог не такий уже й великий (Крістофер Гітченс) або вважає його ілюзією (Річард Докінз). Неоатеїсти називають себе «просвітленими» та натякають, що віряни живуть у темряві. Вони замінили думку святого Павла про те, що безвірні живуть у темряві на протилежність: атеїсти — єдині, хто бачить світло. Закликаючи довіряти науці, вони прагнуть укоренити натуралістичний

світогляд в етиці. Я поділяю їхній скептицизм щодо релігійних інститутів і їхніх «приматів» — пап, єпископів, мегапасторів, аятол і рабінів, але що хорошого може вийти з образи багатьох людей, які вважають релігію важливою? І яку альтернативу, по суті, може запропонувати наука? Наука не виголошує промови про сенс життя і тим паче не розповідає про те, як нам жити — це не її справа. Британський філософ Джон Грей висловився про це так: «...наука — це не чаклунство. Накопичення знань розширює можливості людей, але воно не скасовує людську природу»⁹. У нас, науковців, добре виходить розбиратися в тому, чому речі навколо нас є такими, якими вони є, або як вони працюють. Я вважаю, що біологія допомагає нам зрозуміти, що визначає мораль. Але відштовхуватися від цього та давати поради морального характеру — це зайве.

Навіть найзапекліші атеїсти не можуть не увібрати в себе основні догми християнства, зростаючи в західному суспільстві. Більш світські північні європейці, культури яких я знаю не з чуток, здебільшого сприймають себе як християн за світоглядом. Усе, чого досягли люди в різних сферах — від архітектури до музики, від мистецтва до науки, — розвивалося в тісному зв'язку з релігією та ніколи окремо від неї. Тому неможливо сказати, який вигляд мала б мораль без релігії — для цього потрібно було б познайомитися з людською культурою, яка не є релігійною зараз і ніколи такою не була. Той факт, що таких культур не існує, має нас зупинити.

Босх зіткнувся з тією самою проблемою — не з атеїзмом (тоді це було неможливо), а з питанням про місце науки в суспільстві. Маленькі постаті з перевернутими лійками на головах, що зображені на його картинах, або будівлі у вигляді перегінних кубів і печей відсилають до хімічного обладнання. Але як би ми не ставилися до науки сьогодні, буде не зайвим згадати, що починалася вона як не дуже раціональна справа. За часів Босха алхімія вже зміцнила свої позиції, але все ще її часто плутали з окультизмом, у ній було повно шарлатанів і знахарів, яких художник із гарним почуттям гумору зобразив перед довірливими глядачами. Алхімія перетворилася на емпіричну науку тільки тоді, коли звільнилася від цих впли-

вів і розробила самокоригувальні процедури, але те, як наука може зробити свій внесок до суспільної моралі, залишається незрозумілим.

Картини Босха рясніють відсиланнями до алхімії, містичної предтечі хімії. Найбільш впізнавана фігура «Саду», відома як «людина-яйце» або «людина-дерево», несе на голові карусель із хитромудрим пристроєм, схожим на волинку, з якої йде дим; зазвичай такі посудини використовували алхіміки.

Інші примати, звичайно, не мають жодної з цих проблем, бо прагнуть до суспільства певного типу. У їхній поведінці ми впізнаємо ті самі цінності, яких самі прагнемо. Наприклад, учені помітили, що самки шимпанзе тягнуть один до одного самців, які щойно побилися між собою і тепер опираються, одночасно забираючи з їхніх рук зброю. Крім того, високопоставлені самці регулярно виступають об'єктивними арбітрами, коли вирішують суперечки в спільноті. Для мене ці натяки на *турботу про інтереси спільноти* слугують знаком, що будівельні блоки моралі є старшими за людство; нам не потрібен Бог для того, щоб пояснити, як ми опинилися там, де перебуваємо зараз. З іншого боку, що б трапилося, якби ми забрали релігію з суспільства? Мені важко уявити, яким чином наука та натуралістичний світогляд могли б заповнити цю порожнечу та стати джерелом натхнення для добрих справ.

Наприкінці своєї тижневої трансатлантичної екскурсії я знайшов час у літаку, щоб прочитати майже сімсот відповідей на мій блог «Мораль без Бога?». Більшість коментарів були конструктивні, читачі підтримували мене; вони висловлювали переконання в тому, що коли йдеться про витоки моралі, то про це треба говорити у відтінках сірого, а не в чорно-білих тонах. Проте атеїсти не могли не скористатися нагодою кинути побільше камінців у віровчення, обходячи таким чином мої наміри. Для мене набагато важливіше зрозуміти потребу в релігії, ніж розгромити її. Центральне питання атеїзму — існує чи не існує Бог — для мене є монументально не цікавим. Що ми здобудемо, дратуючись через існування того, що неможливо ані довести, ані спростувати? У 2012 році Алан де Боттон підняв проти себе море люті, коли розпочав свою книжку «Релігія для атеїстів» («*Religion for Atheists*») словами: «Найбільш нудне та непродуктивне питання про будь-яку релігію — це питання про те, справжня вона чи ні — у тому сенсі, чи передали її з небес під звуки сурм»¹⁰. Проте для деяких людей це питання і далі є єдиним, яке вони можуть обговорювати. Як ми змогли опуститися до такої духовної обмеженості? Ми ніби приєдналися до дискусійного клубу, де все, що кожен може зробити, — це виграти або програти.

Наука не дає відповідей на всі питання. Ще студентом я дізнався про «натуралістичну оману» та про те, що для вчених було б вершиною зарозумілості вважати, ніби їхня праця може висвітлити відмінності між добром і злом. Зауважте, це було невдовзі після Другої світової війни, яка принесла всім нам масове зло, що виправдовувалося науковою теорією самокерованої еволюції. Учені були дуже наближені до машини геноциду, коли проводили немислимі експерименти. Дітей зшивали разом, щоб отримати сіамських близнюків, живих людей оперували без анестезії, а кінцівки та очі переносили на інші частини людського тіла хірургічним шляхом. Я ніколи не забуду цей темний повоєнний період, протягом якого кожен учений, який говорив із німецьким акцентом, викликав підозру. Однак американські та британські науковці теж не були невинними, бо на початку ХХ століття саме вони принесли нам евгеніку. Вони захищали расистські імміграційні закони та примусову стерилізацію глухих, сліпих, психічно хворих, людей із фізичними вадами, а також злочинців і членів расових меншин. Такі операції проводилися таємно на жертвах, які відвідували лікарні з інших причин. Для тих, хто не хоче звинувачувати науку в цих похмурих історіях і списує все на псевдонауку, буде не зайвим згадати, що евгеніка була серйозною науковою дисципліною, яку вивчали в багатьох університетах. Станом на 1930 рік в Англії, Швеції, Швейцарії, Росії, Америці, Німеччині та Норвегії діяли інститути, у яких студенти вивчали її. Теорії евгеніки підтримували видатні постаті, у тому числі американські президенти. Її батько-засновник, британський антрополог і ерудит сер Френсіс Гальтон став членом Королівського товариства та був посвячений у лицарі після того, як віддався ідеям про поліпшення людської раси. Слід зазначити, Гальтон вважав, що пересічний громадянин є «занадто неповноцінним для щоденної роботи в умовах сучасної цивілізації»¹¹.

Щоб продемонструвати моральне банкрутство цих ідей, у пригоді став Адольф Гітлер зі своїми поплічниками. Неминучим наслідком був занепад віри в науку, особливо в біологію. У 1970-х роках біологів усе ще прирівнювали до фашистів, наприклад, під час гарячих протестів проти «соціобіології». Як

біолог, я тішуся з того, що ті гіркі дні минули, але водночас я дивуюся, як хтось міг забути це минуле та проголосити науку нашим моральним рятівником. Як ми могли перейти від глибокої недовіри до наївного оптимізму? Хоча я і вітаю наукові дослідження моралі — і моя власна робота є їхньою частиною, — я не можу збагнути, як можна закликати науку визначати людські цінності (як у підзаголовку книжки Сема Гарріса «Моральний ландшафт» («The Moral Landscape»))¹². Невже псевдонаука й справді належить минулому? Чи існують сучасні вчені, які є вільними від моральних упереджень? Згадайте про дослідження сифілісу в Таскігії, що завершилося лише кілька десятиліть тому, або про постійну участь лікарів у тортурах ув'язнених у Гуантанамо¹³. Я дуже скептично ставлюся до моральної чистоти в науці та вважаю, що її роль не повинна виходити за межі служниці моралі.

Схоже, ця плутанина походить від ілюзії, ніби все, що нам потрібно для гарного суспільства, — це більше знань. Щойно ми з'ясуємо головний алгоритм моралі, вважають прихильники такої думки, ми зможемо спокійно віддати її в розпорядження науки. Остання своєю чергою гарантує нам найкращі рішення. Це трохи нагадує думку, що видатний мистецтвознавець повинен бути великим художником, а ресторанный критик — відмінним кухарем. Зрештою, критики висловлюють глибокі думки про конкретні продукти. А якщо вони мають правильні знання, то чому б їм самим не взятися за справу? Але спеціальність критика — це оцінювання постфактум, а не створення чогось. А для створення потрібні інтуїція, майстерність і бачення. Навіть якщо наука допомагає нам зрозуміти, як працює мораль, це не означає, що вона може її спрямувати; це все одно, що очікувати, що той, хто критикує смак яєць, сам їх відкладатиме.

Уявлення про мораль як про набір незмінних принципів або законів, які ми маємо відкрити, у результаті походить від релігії. Насправді не має значення, хто формулює ці закони — Бог, людський розум чи наука. Для всіх цих підходів є спільною низхідна орієнтація, їхня головна передумова в тому, що люди не знають, як поводитися, і хтось має їм про це сказати. Але раптом мораль створюється в щоденній соціальній взаємодії,

а не на якомусь абстрактному ментальному рівні? Що робити, якщо вона ґрунтується на емоціях, котрі в більшості випадків не вписуються в акуратну класифікацію, яку так любить наука? Оскільки вся суть моєї книги в тому, щоб аргументувати висхідний підхід, я, очевидно, повертатимуся до цього питання. Мої погляди узгоджуються з тим, що ми знаємо про роботу людського розуму, з тим, що інтуїтивні реакції виникають раніше за раціональні пояснення, а також із тим, як еволюція формує поведінку. Найкраще почати з визнання того факту, що у своїй основі всі ми є суспільними тваринами, та з того, як ця основа налаштовує нас ставитися одне до одного. Такий підхід заслуговує на увагу в той час, коли навіть запеклі атеїсти не здатні позбутися напіврелігійної моралі, вважаючи, що світ стане кращим, варто лише «священникові» в білому халаті зайняти місце священника в рясі.

Розділ 2

ТЛУМАЧЕННЯ ДОБРОТИ

Суспільні інстинкти спонукають тварину
отримувати задоволення від товариства собі подібних,
відчувати до них певну симпатію,
а також робити для них різноманітні послуги.

Чарльз Дарвін¹

Амос був одним із найвродливіших самців, яких я знав, за винятком хіба що того випадку, коли він запхав собі до рота відразу два яблука (це знову переконало мене в тому, що шимпанзе можуть робити речі, на які ми не здатні). У нього були великі очі, доброзичливе та симетричне обличчя, блискуча чорна шерсть, а на ногах і руках добре виділялися м'язи. Він ніколи не був занадто агресивним, як це буває в деяких самців, але у своїй найкращій формі демонстрував надзвичайну самовпевненість. Амос був загальним улюбленцем. Багато хто з нас плакав, коли він помер, а його побратими-маври моторошно мовчали протягом декількох днів. Це позначилося і на їхньому апетиті.

У той час ми не знали, що з ним, але вже після смерті довідалися, що, крім збільшеної печінки, яка займала чималу частину його живота, у нього було кілька ракових пухлин. Протягом останнього року він утратив п'ятнадцять відсотків своєї ваги, але незважаючи на те, що його стан, можливо, погіршувався протягом кількох років, він поведився як зазвичай, аж доки його

тіло просто не витримало. Мабуть, уже кілька місяців Амос почувався кепсько, але будь-яка ознака вразливості означала б для нього втрату статусу. Схоже, шимпанзе це розуміють. У дикій природі науковцям доводилося спостерігати за кульгавим самцем, який протягом кількох тижнів усамітнювався, щоб залікувати свою травму, але час від часу з'являвся у своїй зграї, щоб продемонструвати, що він сповнений сили та енергії, після чого знову йшов. Таким чином, ніхто ні про що не здогадувався.

Амос не зраджував собі аж до дня смерті, коли ми побачили, як він задихається, роблячи шістдесят вдихів за хвилину і сидячи на мішковині в одному з нічних вольєрів, у той час як інші шимпанзе гріються на сонці. Амос відмовився вийти, тож ми тримали його окремо від інших, доки не прийшов ветеринар. Решта шимпанзе час від часу зазирали, щоб поглянути на нього, тому ми залишили двері трохи прочиненими, щоб не переривати їхній контакт. Амос усівся просто за відчиненими дверима, і одна з самиць, Дейзі, ніжно взяла його голову, щоб почухати за вухами. Потім вона почала зашттовхувати через щілину купу стружки. Це деревна стружка, з якої шимпанзе люблять будувати свої гнізда. Вони складають її навколо себе та сплять на ній. Після того як Дейзі принесла Амосові стружку, ми побачили, що самці роблять те саме. Через те що Амос сидів, притулившись спиною до стіни, і майже не займався будівництвом свого гнізда, Дейзі довелося дотягнутися кілька разів, щоб заповнити стружкою простір між його спиною та стіною.

Це було надзвичайно. Хіба це не означає, що Дейзі зрозуміла, що Амосові може бути незручно і краще, якщо він спиратиметься на щось м'яке? Так само ми допомагаємо пацієнтам у лікарні, підмоцуючи ззаду подушки. Мабуть, Дейзі згадала, що відчуває вона, коли лягає на стружку, й екстраполовала свої відчуття на Амоса — насправді ми знаємо, що вона «маніячка щодо стружки» та зазвичай згрібає її до себе замість того, щоб із кимось ділитися. Я переконаний, що людиноподібні мавпи здатні поставити себе на місце інших, особливо тоді, коли хтось із їхніх друзів у біді. Щоправда, коли такі здібності мавп тестували в лабораторіях, вони не завжди підтверджувалися, але ці дослідження, як правило, спрямовані на те, щоб змусити тварин зрозуміти, що відчувають *люди* в штучних умовах. Я вже згадував про антропоцентрич-

ний ухил нашої науки. Коли в подібних дослідах беруть участь мавпи, шимпанзе показують значно кращі результати, а в дикій природі їх завжди цікавить, що відчують інші². Тож не варто дивуватися тому, що Дейзі, здається, зрозуміла стан Амоса.

Наступного дня Амоса приспали. Не було жодної надії, що він одужає, усі розуміли, що він відчуватиме лише сильніший біль. Цей інцидент проілюстрував дві суперечливі сторони суспільного життя приматів. По-перше, примати живуть у нещадному світі, що змушує самця приховувати свій важкий фізичний стан якомога довше, щоб зберегти своє бруталне обличчя. По-друге, вони є частиною тісної спільноти, де кожен може розраховувати на прихильність і допомогу інших, у тому числі не родичів. Таку двоїстість важко збагнути. Популярні автори воліють спрощувати речі, коли описують життя шимпанзе термінами Гоббса як огидний і жорстокий світ або підкреслюють доброзичливий бік їхньої натури, хоча насправді справедливим завжди є і те, й інше. Коли мене запитують, як можна назвати шимпанзе чуйними, знаючи, що вони часом убивають одне одного, я завжди запитую у відповідь: чи не варто нам відмовитися і від усіх уявлень про людську емпатію, послуговуючись цією ознакою?

Ця двоїстість має важливе значення. Якби ми завжди були добрі, мораль була б зайвою. Про що б тоді ми турбувалися, якби люди завжди виявляли симпатію одне до одного, не крали, не завдавали удару в спину та не зазіхали на чужих дружин? Але ж ми явно не такі — це й пояснює потребу в моральних правилах. З іншого боку, ми могли б вигадати мільйон правил, які б збільшували турботу та взаємоповагу, але всі вони зійшли б нанівець, якби в нас не було певних схильностей у цьому напрямку. Вони нагадували б насіння, кинуте на скло, у якого нема жодних шансів пустити коріння. Саме наша здатність бути й добрими, і поганими дозволяє нам відрізнити добро від зла.

Допомогу, яку Дейзі надала Амосові, формально можна класифікувати як «альтруїзм» — поведінку, що вимагає від вас якихось зусиль (наприклад, ризику або витрати енергії) на користь іншого. Більшість дискусій, які ведуть біологи про альтруїзм, мало стосуються його мотивів — лише того, як така

Про автора

Франс де Вааль — нідерландсько-американський приматолог і біолог. Отримав ступінь доктора філософії в Утрехтському університеті. Живе та працює в Сполучених Штатах із 1981 року. У його першій популярній книжці «Політика шимпанзе» («Chimpanzee Politics») окупації та інтриги в шимпанзе під час боротьби за владу порівнювалися з аналогічною поведінкою політиків. Від того часу де Вааль проводить паралелі між поведінкою приматів і людей. Його книги охоплюють велику аудиторію та перекладаються різними мовами, що робить його одним із найвідоміших приматологів у світі.

Відкривши процес примирення в приматів, де Вааль став першим, хто дослідив, як відбувається розв'язання конфліктів у тварин. У 1989 році він отримав книжкову премію «Los Angeles Times» за книгу «Миротворчість серед приматів» («Peacemaking among Primates»). Його наукові статті публікуються в таких журналах, як «Science», «Nature», «Scientific American» та виданнях, що спеціалізуються на поведінці тварин. Де Вааль — почесний професор імені Ч. Г. Кендлера кафедри психології Університету Еморі та директор Центру живих зв'язків (Living Links Center) у Національному центрі дослідження приматів імені Єрка в Атланті. Він є членом Академії наук США та Королівської Академії наук Нідерландів. У 2007 році журнал «Time» включив його до ста найвпливовіших людей сьогодення, а в 2011 році видання «Discover» віднесло його до сорока семи великих умів науки за всю її історію.

Де Вааль живе в Стоун-Маунтені, штат Джорджія, зі своєю дружиною Катрін.